

Mål & Mæle · 1

19. årgang, april 1996

Frihed, lighed og broderskab?

Den franske revolutions ideal kom aldrig til at gælde på ortografiens område; endnu i dag er denne nemlig præget af det åndsaristokratiske synspunkt at retskrivning gerne må være urimelig svær, for at skille lærde fra uvidende. Side 6

Siden sidst

Redaktionen af Den Danske Ordbog er nu så langt at vi kan få smagsprøver og eksempler fra ordbogen. Læs hvorfor den også medtager »forkerte« ord, og hør hvad man kan gøre, hvis man virkelig er en hund efter ord. Side 9

En skandinavisk specialitet

På dansk foretrækker vi *op* og *ned* ved bevægelser som på andre europæiske sprog beskrives med *ud* og *ind*. Bag ved fænomenet ligger en anden fortolkning af virkeligheden i de nordiske sprog end i fx engelsk, fransk og tysk. Side 16

Kvinder og knuder

Det er bl.a. kvinders løsagtige omgang med sproget der har skabt talesprogsfænomenet sætningsknude, mener et causeri som næsten har 70 år på bagen, og som vakler mellem beundring og afvisning af udtryk som »Ved du hvor mange kyllinger vi har en høne der har?«. Side 19

Ud med det tyske komma!

Danskerne har et irrationelt, småmasochistisk forhold til deres eget skriftsprog, skriver forfatteren til en artikel om de danske kommaer. Læs om hvordan det giver sig udslag når vi diskuterer kommaer og er for eller imod det ene eller det andet system – og om hvad der faktisk er det bedste system side 23

Sprogligheder 2

Fransk
retskrivning..... 5

Ny ordbog
med fejl..... 9

Ind/ud eller
op/ned 16

Sproglig
smidighed 19

Komma – en hjælp
eller plage? 23

Facitliste..... 31

Sprogviden 32

Paa de store sproglige Dybder gaar de store Tanketorsk.

Jacob Paludan
(1896–1975)

SprogliGheder

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til Carsten Elbro, Erik Hansen og Ole Togeby. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

Mål & Mæle,
Pernille Frost

C/o Københavns Universitet
Njalsgade 80, 2300 København S

og mærk kuverten Sprogligheder.

? At skårlægge

Et af de mere fantasifulde forslag i sidste nr. til afløsning af ordet *score*, var *skårlægge*. En læser gør os opmærksom på at dette ord findes i forvejen; det er et gammelt landbrugsudtryk.

Ved et *skår* forstår man ifølge Ordbog over det Danske Sprog (XIX spalte 87 (1940)) »det enkelte hug med leen under mejningen, ell. saa meget korn olign., saa stort et stykke af ageren, som mejes herved; især: den stribe, der høstes under høstmandens (ell. høstmaskinens) gang hen over marken (fra dens ene ende til den anden), ell. om det derved afmejede korn olign., der ved mejningen er ført ud fra den stående sæd og lagt i en rad paa stubben med toppen udefter...« Det er til den sidste betydningsvariant vi har *skårlægge*. Det er altså at føre leen så-

ledes at den høstede sæd kommer til at ligge i ordnede rækker.

EH

? Strakt eller strukket?

Det bliver åbenbart mere og mere almindeligt at bøje *strække* ligesom *trække*, eller er det et gammelt fænomen? Vil det komme med i den nye udg. af retskrivningsordbogen?

Ole S. Fjeldgren
Stenløse

! Retskrivningsordbogen og andre ordbøger har bøjningen *strække* – *strakte* – *strakt* og ikke andet. Men Ordbog over det Danske Sprog oplyser (XXII sp. 495 (1944)) at ordet har haft forskellige bøjningsformer gennem tiden, således også *strække* – *strak* – *strukket*, dog vistnok kun spøgende. Det er imidlertid rigtigt at formen *strukket* breder sig i disse år:

Sagen har *strukket* sig over flere retsdage og vakt stor opmærksomhed blandt beboerne på Nordvej.

Det er ikke til uden videre at finde en årsag til at *strække* har problemer med bøjningen. Men man kan i al fald tænke på følgende: I nyere tid er der meget få verber der har været bøjet som *strække*:

flække – flakte – flakt
række – rakte – rakt
tække – takte – takt
vække – vakte – vakt

Kun *række* har den originale bøjning tilbage. De andre er gået over til endel-

sen *-ede/-et* og *æ*-vokal hele vejen igennem. Dog således at *vakte* og *vakt* stadig bruges i billedlig betydning: *det har vakt en del forargelse*. *Strække* har altså kun *række* tilbage som rettesnor og forbillede. Det vil sige at *strække* står lidt ensomt, og det kan måske være grunden til at det har svært ved at fastholde sin gamle bøjning.

Men hvis *strække* skulle følge de andre verber ud i uføret, ville man vente *strække* – *strækkede* – *strækket*. Så formen *strukket* er stadig uforklaret.

Der er ingen planer om at optage *strukket* i næste udgave af Retskrivningsordbogen.

EH

? De/dem, hun/hende

Først vil jeg takke Ole Togeby for hans meget omfattende svar i Sprogligheder på mit spørgsmål om spørgsmål. Det er spændende, men unægtelig også mere kompliceret end jeg havde forudset.

Til noget helt andet: I Erik Hansens »Rigtigt dansk« står der på side 62 under overskriften »*De* eller *dem*, *hun* eller *hende*« ... et personligt stedord, der står i en forbindelse hvor det kun kan være trykstærkt, får akkusativformen.«

Det er en god regel som stemmer overens med almindeligt talesprog, men som desværre drages i tvivl af visse »sprogkyndige«. Jeg er imidlertid stødt på et tilfælde hvor reglen ikke gælder. Det drejer sig om svar på spørgsmål med »Hvem har/laver/er/tager o.s.v.«. For eksempel: Hvem bruger sukker i kaffen? Her er det naturlige svar: Det gør jeg. Med tryk på jeg. Man kan ikke sige: Det gør mig. (Hvorfor ikke?) Man kan heller ikke sige Det gør jeg, hvor der ikke er tryk på jeg.

Hvis det er 3. person kan man godt sige Det gør han. Men også: Det gør ham der. Men ikke: Det gør ham!

Hvorfor? Jeg er indvandrerlærer og bruger tit i klassen at spørge Hvem taler arabisk? Svarene der kommer er normalt »Jeg taler arabisk« og det må jeg så rette til »det gør jeg«, men det lurur hele tiden i baghovedet: Hvorfor i alverden hedder det jeg og ikke mig.

Tue Eriksen
Århus N

! I min bog (det er side 57 i andenudgaven) skriver jeg at »reglen *lidt forenklet* siger, at et personligt stedord, der står i en forbindelse, hvor det kun kan være trykstærkt, får akkusativformen«.

Dette *lidt forenklet* tager hensyn til at reglen for at passe skal formuleres således at man skræller alle omgivelser væk og kun ser på en isoleret sætning. Og så passer det, for i sætningen »Det gør jeg« kan jeg være både trykstærkt:

Hvem laver kaffen? Det gør 'jeg.

og tryksvagt:

Laver du kaffen? Det gør 'jeg.

Altså skal der efter reglen ikke kunne stå *mig* her! Men i øvrigt er denne regel kun en kuriositet, og trykforholdene er i virkeligheden bare noget som afspejler den fulde sandhed om *de/dem*, *hun/hende*.

EH

? Vi ligger i øjeblikket med ...

I forbindelse med vejrudsigten i radio og tv hører jeg gang på gang meteorologerne sige »vi ligger i øjeblikket med ...« efterfulgt af en beskrivelse af den aktuelle vejr-situation. Hvor stammer denne anvendelse af *ligge med* egentlig fra? I Ordbog over det Danske Sprog (bind 12, spalte 874, linje 53-59) har jeg fundet et citat fra 1908 hvor det

betyder 'være i besiddelse af'. I citatet står verbet i første person ental. Men det kan da ikke være i den betydning meteorologerne anvender det? Endnu har jeg ikke hørt en meteorolog sige »jeg ligger i øjeblikket med en kraftig vind fra vest.«

Henry Smidt
Hölstebro

! Vi i redaktionen har ikke lagt mærke til denne brug af *ligge med* i vejrudsigterne. Men vi er nok heller ikke særlig opmærksomme brugere af vejrudsigten. Desværre ligger vi ikke (inde) med nogen veldokumenteret beskrivelse af, hvorfra udtrykket kunne være hentet. Det lyder lidt som et sejlerudtryk, »Ramona lå dybt i søen med hård vind fra vest«, »Putte III lå med slagside og bitte vind«. Måske er der nogen blandt læserne, som kender oprindelsen til udtrykket.

CE

! Mere om man og du

I Mål og Måle nr. 3, november 1995 har Marie Bjerrum en spændende artikel om brugen af *du* og *man*. Marie Bjerrums artikel er interessant, fordi hun nuancerer påstanden om, at overforbruget af *du* istedet for *man* også er betinget af det almene »dutteri« i 70'erne. Det lyder rigtigt, selvom der sikkert også er andre grunde. Men jeg er ikke sikker på, at brugen af *du* istedet for *man* egentlig er særlig inspireret af engelsk som det tales af englændere. Det er mere snurrigt end som så:

Som engelsklærer i gymnasiet er ét af de problemer jeg ofte må tage fat på i begyndelsen af 1g netop oversættelsen af »man«. Det viser sig nemlig, at de fleste elever har lært, at »man« oversættes »you«. En påstand som simpelthen er forkert – og det er den selvom det i folkeskolepensummet sikkert både er praktisk og rigtigt, fordi

man der især arbejder med talt sprog og mundtlig udtryksfærdighed. På engelsk bevarer *you* (også hvor det betyder 'man' på dansk) altid en karakter af 2. person, af tiltaleform. Hvis man vælger *they* bevares elementer af 3. person, og så videre. Derimod bruger engelsk *passiv* i stedet for pronomen langt hyppigere end de fleste danskere (og bestemt hyppigere end gennemsnitsgymnasieeleven) tror.

Opgavekommissionen i engelsk ved studentereksamen har også de senere år haft et godt øje til *you* = man-fordommen, og som skriftlig censor ser man ganske mange eksaminander plumpe i med begge ben.

Nu forholder det sig også sådan, at hovedparten af befolkningen faktisk lærer en masse engelsk i folkeskolen – og så ikke mere! Man kunne således få den tanke, at en medvirkende årsag til det grasserende *du*-misbrug på dansk ikke skyldes indflydelse fra engelsk som sådan, men fra engelskundervisningen på de grundlæggende niveauer. Og det er jo en helt anden snak!

Hans J. Klarskov Mortensen
Vordingborg

Fransk retskrivning

Det er noget af en begivenhed at der er kommet en bog på et skandinavisk sprog om det franske sprogs retskrivning: Ole Kongsdal Jensen: *Den franske ortografi*, Museum Tusculanums Forlag, Københavns Universitet 1995, 176 sider (16 x 24 cm). Forfatteren er lektor på Romansk Institut, Københavns Universitet Amager. Bogen er helt og holdent på dansk; kun på omslaget står der under bogens titel: *l'orthographe française*.

Bogen er den første af sin art på dansk. Forfatteren skriver at bogen henvender sig til alle som interesserer sig for fransk, og særlig dem som studerer eller underviser i fransk. Men – og det nævner han ikke – der er dele af bogen, nemlig dem som drejer sig om principielle spørgsmål og ikke specielle franske enkeltheder, der er så spændende, ikke mindst i forbindelse med forsøg på reformer af fransk stavning, at de også kan interessere læsere uden større kendskab til eller interesse for fransk. Som dansk kan man nikke genkendende til mangt og meget, se nærmere nedenfor.

Bogen behandler nemlig fransk ortografi ikke alene under en historisk synsvinkel (fransk stavnings udvikling) og en strukturel (derunder om forholdet mellem stavning og udtale), men også under en sociokulturel: om ortografi som social og kulturel sorteringsmekanisme, om reform af retskrivningen og om reformens økonomiske, politiske og pædagogiske aspekter.

Officiel fransk retskrivning

Det Franske Akademi blev oprettet i

1635 med henblik på at styre skriftsproget, især ved at udgive en ordbog. Den kom i 1694 og havde i forordet den berømt-berygtede sætning: »Forsamlingen (dvs. Akademiet) erklærer at den ønsker at følge den gamle ortografi, som skiller lærde folk fra uvidende og fra enfoldige kvinder«; her har vi den sociale og kulturelle sorteringsmekanisme! Nu kunne man have ventet at den store revolution fra 1789 med sit frihed, *lighed* og broderskab ville have betydet et brud med det hovne, åndsaristokratiske synspunkt. Men den fortsatte simpelthen traditionen. Det skyldes den jakobinske centralisme (jakobinerne var yderliggående revolutionære) og at politikerne ville styre alting. Revolutionens sejherrer, borgerklassen, havde desuden overtaget hoffets og adelens kultur og mente det ville være med til at forene nationen at den fik et fælles kommunikationssprog – minoritetssprogene (inklusive de tyske dialekter i Alsace-Lorraine, bretonsk i Bretagne, baskisk i Sydvestfrankrig) skulle derfor bekæmpes.

I 1830'erne sker der det vigtige at Akademiets retskrivning bliver gjort obligatorisk ved alle eksamener og ved ansættelse i offentlige stillinger. Der bliver oprettet lærerseminarier, og alle kommuner får pligt til at etablere en grundskole hvor børnene skal lære den nu officielle ortografi. Ole Kongsdal Jensen mener at den uforholdsmæssig store plads undervisning i retskrivning har fået i franske skoler, har sin oprindelse i begivenhederne i 1830'erne. På denne måde blev den respekt for orto-

grafien skabt som er blevet så karakteristisk for Frankrig, og som har gjort at retskrivning og sprog næsten er blevet ensbetydende i de flestes bevidsthed, og desuden at ortografien har fået en næsten sakral status: Det at kunne stave korrekt er blevet en målestok for kulturelt og intellektuelt niveau (jævnfør ovenfor om hvad Akademiet skrev i 1694!).

Et besynderligt udtryk for dét er de stavekonkurrencer som har været organiseret siden 1985, og som er umådelig populære. De går ud på at lave en diktat som rummer mange meget specielle stavemåder, sjældne ord som er mere eller mindre mærkværdige undtagelser fra de almindelige retskrivningsregler. Finalerne bliver afviklet som tv-show. Det er vistnok kun sket én gang at en finalist ikke havde nogen fejl – så vanskelig er fransk ortografi at man ikke med rimelighed kan vente at nogen skal kunne beherske den 100 %.

Et fænomen som hænger sammen med ortografiens sakrale status, er holdningen til *stavefejl*. De opfattes næsten som en synd, et tegn på karakterbrist! De fleste voksne husker også fra skolen at stavefejl var noget der blev slået hårdt ned på.

Ole Kongsdal Jensen konstaterer at den franske ortografi er kompliceret og vanskelig. Derfor tager det lang tid at lære at stave på fransk. Mange lærer det aldrig og tør ikke udtrykke sig skriftligt af lutter skræk for at lave fejl og for de kommentarer de i givet fald kan få.

Reformforsøg

Mange franskmænd ligger under for en myte om at den franske retskrivning er en konstant størrelse, noget som altid har været, og som altid vil vedblive at være som det er. Derfor har mange en rædsel for at de litterære klassikere vil blive ulæselige hvis man ændrer den of-

ficielle stavning. Men ortografien er blevet ændret gennem århundreder. Det bliver bare tilsløret, fordi man trykker Corneille, Racine, Molière og Voltaire op igen med moderne stavning!

Reformiveren var særlig stor under renæssancen. Men (som omtalt ovenfor) blev ortografien frosset fast i 1800-årene, og den blev gjort til den dogmatiske myte som først her sidst i 1900-årene *måske* er ved at krakelere.

En stor retskrivningsstrid foregik i de sidste årtier før år 1900 og de første år i det ny århundred. Sprogvidenskabsfolk, skolefolk og andre foreslog reformer i ortografien. Det blev en voldsom debat, en debat som næsten havde karakter af kamp, og som havde forbindelse med de politiske og samfundsmæssige opgør på den tid. Mange af reformtilhængerne var politisk progressive, blandt andet de såkaldte dreyfusarder (de ville hjælpe officeren Dreyfus, som var blevet uskyldigt dømt for spionage til fordel for Tyskland), mens mange af modstanderne var såkaldte antidreyfusarder.

Det begynder med at Det Franske Akademi – midt om sommeren, hvor mange medlemmer er på ferie – med én stemmes flertal vedtager visse ændringer i stavningen. To dage efter starter de fraværende akademimedlemmer en modkampagne i det højreorienterede dagblad Le Figaro. De bruger bl.a. det trick at lade som om forslaget var meget yderliggående og gik ud på at man skulle stave (næsten) helt efter udtalen. Det trick er brugt mange gange siden, også andre steder, fx i Danmark under den såkaldte majonæsekrig i sommeren 1985. Og tricket bliver ikke alene brugt når striden drejer sig om retskrivning. Jf. nemlig Piet Heins gruk:

*En yndet form for polemik
består i det probate trick
at dutte folk en mening på
hvis vanvid alle kan forstå.*

Efter pressekampagnen i sommeren 1893 turde Akademiet ikke offentliggøre sit forslag! I 1896 prøver reformisterne igen, og undervisningsministeren nedsætter en kommission. Den aflægger rapport i 1900, og ministeren udsender en bekendtgørelse om visse ændringer i retskrivningen, men bestemmelserne bliver aldrig ført ud i livet. Samme skæbne fik en lignende bekendtgørelse fra 1901.

I 1960'erne foreslår en kommission en revideret udgave af 1901-bekendtgørelsen, bl.a. sådan at der bliver føjet et par fornuftige reformer til som var gennemført for længst i de sydromanske sprog. En af dem går ud på at bruge enkelt konsonant i stedet for dobbelt, fx *comune* for *commune* (kommune), jf. italiensk *comune*, spansk *comuna*. En anden går ud på at erstatte *ph* med *f*, *rh* med *r* og *th* med *t*, ændringer som for længst er gennemført i de skandinaviske sprog, og som så småt baner sig vej på tysk (fx ses *Telephon* ikke mere, kun *Telefon*), mens engelsk er konservativt også på alle disse punkter. Et enkelt ord foreslår kommissionen at ændre accenttegnet i. Det er *évenement* (begivenhed). Det bliver foreslået ændret til *èvenement*. Nu er det jo sådan at accent aigu over e (é) betegner et lukket e, accent grave (è) en mere æ-agtig udtale, men det andet e i det fatale ord udtales netop ikke lukket, men som et kort æ! Det belgiske bynavn *Liège* blev engang stavet med accent aigu: *Liége*, men her lykkedes det at erstatte é med è, da vokalen udtales som et langt æ. – Kommissionens forslag førte ikke til nogen ny bekendtgørelse.

Men der kom faktisk én i 1977. Den genoptog en del fra 1901-bekendtgørelsen og føjede enkelte andre punkter til, men fik samme skæbne som sin forgænger: den blev ikke fulgt af lærerne. For resten ved meget få lærere at be-

kendtgørelserne overhovedet eksisterer!

I oktober 1989 sker der endelig noget vigtigt igen: Den daværende premierminister, Michel Rocard, nedsætter et råd som skal udarbejde et (nyt) forslag til forbedring af den franske retskrivning. Rocard varede sig for at kalde forbedringerne en reform, vel belært af tidligere tiders dårlige erfaringer, men også fordi det begrænsede antal punkter i rådets kommissorium ikke lagde op til en egentlig reform med mere grundlæggende og gennemgribende ændringer – sådan som forslaget i 1960'erne gjorde, se ovenfor. Det som han ville, var først og fremmest at gøre den franske ortografi mere konsekvent inden for dens egen »logik«. Det forslag som Rocard's råd kom med, blev derfor beskædet kaldt *Rectifications*, altså reguleringer, justeringer, bl.a. for at bagatellisere sagen og forebygge voldsomme reaktioner. Men selvom Det Franske Akademi sagde god for forslaget og dette blev trykt i den franske Statstidende, *Journal Officiel*, brød en vældig polemik løs, ligesom den i 1893 (se ovenfor) og som den danske majonæsekrig i sommeren 1985. Kampagnen var som i 1893 anført af det konservative dagblad *Le Figaro*. Det blev en veritabel strid mellem »traditionalister« og »modernister«, den som er blusset op med mellemrum i Frankrig. Modstanderne af forslaget kæmpede for at bevare deres »intellektuelle« privilegier og imod at den opvoksende generation skulle komme lettere til sine ortografiske færdigheder end man selv gjorde, altså: »Hvorfor skal de have det lettere end vi havde?«.

Et enkelt punkt i justeringerne blev særlig stærkt angrebet: Det var den ændring at accent circonflexe (^) skal stryges over i og u (man turde ikke foreslå det over andre bogstaver!), fx *diner* for

dîner, maitre for maître, aout for août (august). Der blev i den forbindelse brugt helt hysteriske argumenter, såsom at circonflexen i *huître* (østers) minder om dyrets skal, og at den i *abîme* (afgrund) slår en bro over afgrunden!

Det mest vanvittige hændte dog det smukke franske ord for 'åkande': *nénufar*. I Akademiets ordbog havde det været stavet sådan indtil 8. udgave i 1935 ændrede f til ph. I 1990 blev det så foreslået at gå tilbage til stavemåden fra før 1935, altså med f. Men så blev dette yderst beskedne forslag brugt af reformmodstanderne som et eksempel på at reformatorerne nu ønskede at ødelægge det franske sprog! Ole Kongsdal Jensen bemærker at man dårligt kan tænke sig et bedre eksempel på mytedannelsen og uvidenheden om retskrivningens historie.

Det Franske Akademi ønskede at justeringerne (les Rectifications) ikke blev gennemført ved en egentlig bekendtgørelse, men at man skulle se tiden an og lade sprogbrugerne afgøre sagen. Derfor blev det ikke pålagt skolerne at undervise i »den nye ortografi«. Dér står sagen fortsat, næsten da. For de førende ordbøger, bl.a. Petit Robert og Petit Larousse (denne etbindsordbog er også et lille konversationsleksikon, en lille encyklopædi) har indført en del af staveændringerne i deres seneste udgaver, i al fald som variantstavemåder. Og nogle bøger og tidsskrifter er udkommet med »ny ortografi«. Endelig har Akademiet rådet til at de ændrede former nu ikke mere regnes for fejl. Ole Kongsdal Jensen mener at det vel også må gælde eksamensopgaver i skolen, og han føjer til: »Så man må vel sige at der trods alt er sket en åbning i en situation der har været fastlåst i mange år«.

Når det gælder det centrale ord *événement* (begivenhed), kan man konstatere at den fornuftige skrivemåde ef-

ter udtalen – évènement – dog trænger frem.

Generelle principper for retskrivningsreformer

Hen mod slutningen af sin bog kommer forfatteren ind på almene principper for hvordan en reform af retskrivningen helst bør være.

Han går ind for en moderat reform, en som søger at bevare mere eller mindre af traditionen, men vil fjerne visse uoverensstemmelser mellem retskrivning og udtale og skabe større sammenhæng i ortografiens system, så stavningen bliver lettere at lære og bruge. Han slutter sig til en gruppe af reformfolk i Frankrig som mener at kun en reform som ændrer få, men valgte områder, har en chance for at blive accepteret og for at fungere nogenlunde problemfrit. Vi heroppe i Danmark kan konstatere at det var netop det som prægede den lille danske retskrivningsreform i 1948: små førstebogstaver i appellativer (almindelige substantiver, modsat egennavne), *å* for *aa* og *kunne* – *skulle* – *ville* for *kunde* – *skulde* – *vilde*.

Arne Hamburger,
f. 1921.

Cand.jur., amanuensis og derefter
seniorforsker i Dansk Sprognævn
1962-91.

Ny ordbog med fejl

For tre år siden bragte *Mål & Måle* (1993 nr. 1) en artikel om en kommende stor ordbog i 6 bind over nutidsdansk, *Den Danske Ordbog* (DDO). Jeg fortalte ved den lejlighed om, hvordan vi som første fase i arbejdet indsamlede tekster af vidt forskellig art fra tiåret 1983-92. Talesprog, skolestile, private breve og dagbøger skulle med, sammen med mere officielt sprog, som det findes i aviser, blade og bøger. Den store, rigt varierede tekstsamling (korpus) på 40 mio. løbende ord skulle danne grundlag for ordbogens beskrivelse af det danske sprog fra ca. 1950 til i dag, med hovedvægten på den periode, korpus dækker.

Artiklen omtalte også en plan om at opbygge en database med sproglige iagttagelser af frivillige informanter (spORDhunde). Initiativet blev en succes; basen vokser daglig og indeholder nu næsten 20.000 poster.

I løbet af de tre år, der er gået, siden artiklen blev trykt, er der sket en del: Opbygningen af korpus er for længst afsluttet, opslagsordene er i alt væsentligt udvalgt, et tykt bind med detaljerede redaktionsregler er udarbejdet, og redaktørerne har længe været optaget af at redigere ordbogsartikler.

Som vi lovede for tre år siden, vender vi nu tilbage med en rapport om projektets gang. I forlængelse af den tidligere artikel kunne man spørge: Hvordan udnyttes så det store tekstkorpus i redaktionsarbejdet?

Udnyttelsen af korpus

Korpus spiller en væsentlig rolle i

løsningen af en lang række redaktionelle opgaver, fx

- 1) Udvalgelse af de ca. 100.000 opslagsord, som skal beskrives
- 2) Udformning af betydningsdefinitioner og strukturering af artikler med mere end én betydning
- 3) Udvalgelse af citater, der skal støtte betydningsdefinitionerne og beskrivelserne af ordenes brug

En mere indgående redegørelse for, hvordan hver af de tre opgaver er løst, ligger uden for denne artikels rammer. Her skal der blot behandles ét aspekt, der imidlertid vedrører alle tre punkter, nemlig modsætningen mellem norm og faktisk sprogbrug. For at være konkret: Kan ord, hvis stavemåde afviger fra Retskrivningsordbogens, medtages som opslagsord (punkt 1)? Kan en udbredt betydning af et ord siges at være forkert (punkt 2)? Kan man tillade sig at bringe citater med fejl i (punkt 3)?

Det mest nærliggende svar på de tre spørgsmål er nej, hvis man ser teoretisk på sagen. Men når man daglig er beskæftiget med korpusleksikografi, dvs. sidder begravet i uredigerede eksempler på faktisk forekommet sprog, tager verden sig knap så enkel ud. Dét skal i det følgende demonstreres med nogle eksempler fra emneområdet musik.

Den ortografiske norm

Ifølge projektets plan skal DDO's sigte i almindelighed være at beskrive og vejlede, men når det gælder stavning, skal

den angive normen. Ordenes opslagsform skal altså svare til Retskrivningsordbogens.

Det er et stort gode, at vi har en officiel retskrivningsnorm her i landet, ingen tvivl om det. Men det kan ikke skjules, at det er de færreste, der behersker normen i alle detaljer. Hånden på hjertet, kære læser: Hedder det *a capella* eller *a cappella*, *tambourin* eller *tamburin*? En af de tre følgende stavemåder er forkert, men hvilken: *troubadour* eller *trubadur*? Er følgende ord stavet korrekt: *refrain*, *accordeon*, *requiem*, *polonaise*? Slår man ordene op i korpus, får man følgende bud, hvor tallene ikke angiver det absolutte antal forekomster, men antal sprogbrugere, der har den pågældende skrivemåde:

- 1) tambourin: 5, tamburin: 14
- 2) refrain: 9, refræn: 20
- 3) a capella: 6, a cappella: 11
- 4) troubadur: 26,
troubadour/trubadur: 28
- 5) accordeon: 4, akkordeon: 1
- 6) requiem: 54, rekviem: 2
- 7) polonaise: 7, polonæse: 0

Det er den forkerte stavemåde, der står først. Mellem 25 og 50 procent af de præsenterede sprogbrugere kan altså ikke stave til *tamburin*, *refræn*, *a capella* og *troubadour/trubadur* (begge er tilladte), kun hver femte kan stave til *akkordeon*, mere end 95 procent har fejl i *rekviem* og *polonæse*.

Tallene skal naturligvis tages med et vist forbehold, da der hverken er tale om helt almindelige eller hyppigt brugte ord. Men alligevel har vi ikke ment, at tallene kan negligeres, og da slet ikke, når der er tale om højfrekvente ord som *parentes* (**parantes*). Efter moden overvejelse har DDO's redaktion besluttet, at ordbogen skal give vej-

ledning mht. ortografi, bl.a. på den måde, at den bruger, der ikke kan finde oplysning om fx *rekviem*, fordi han slår op under **requiem* (der er mange ord i det alfabetiske interval *rekv-* til *req-*), skal have hjælp.

Stavefejl og uofficielle former

Vi forsøger dog at skelne mellem stavefejl og uofficielle former. Når der er tale om, hvad vi opfatter som deciderede stavefejl, bliver fejlen af pædagogiske grunde ikke anført i ordbogsartiklen med det korrekte stavede opslagsord.

En stavefejl som **a capella* i stedet for *a cappella* får følgende behandling:

a capella adv. - alm. stavefejl for → **a cappella**

a cappella adv.

for kor (el. sanger) alene, uden akkompagnement af instrumenter □
Succesen med de store oratorier kom dog aldrig til at overstråle korets interesse for at synge a cappella.

SMS: **a cappella-kor**

En uofficiel form som **accordeon* i stedet for *akkordeon* beskrives sådan:

accordeon sb. - uofficiel, men alm. stavemåde af → **akkordeon**

akkordeon sb. (uofficiel, men alm. stavemåde: **accordeon**)

harmonika der giver mulighed for frit at spille melodier og akkorder i venstre hånd.

Det, at en ordbog medtager udbredte uofficielle og fejlagtige staveformer, er et traditionsbrud, der kan vaske sig, og alene af den grund vil mange nok løfte øjenbrynene. Vi har naturligvis måttet tage stilling til et stærkt modargument,

nemlig den gamle pædagogiske grundregel, at man aldrig skal vise det forkerte; det smitter! På den anden side bør det være muligt at udforme ordbogens typografi og layout på en sådan måde, at brugeren ikke er i tvivl om, hvad der er rigtigt, og hvad der er forkert. Den gengivelse, der er bragt her, hvor den forkerte/uofficielle form er angivet med kontur, er ikke nødvendigvis den, der kommer til at stå i den færdige ordbog. Når vi har fundet frem til en tydelig og utvetydig markering af, hvad der er rigtigt og forkert, er det vort håb, at brugerne kan få to fordele: Dels bliver den, der slår op under en forkert form, henvist til den rigtige, hvilket især er nyttigt, når det ukorrekte står langt fra det korrekte som i tilfældene *rekviem*/**requiem* og **parantes*/*parentes*; dels kan angivelsen af det forkerte/uofficielle sagtens tænkes at styrke normen, når brugeren får et signal om, at en given stavemåde er udbredt, men faktisk normstridig.

Forkerte betydninger

Man kan diskutere, om det giver mening at tale om, at en betydning er »forkert«, »ukorrekt« e.l., i hvert fald hvis man ser videnskabeligt på sagen. I de fleste tilfælde vil en ny betydning af et ord blive opfattet som et tegn på sprogets forfald, i det mindste af en del af sprogbrugerne. Der kan være tale om såkaldte pendulord, hvor en ny betydning, der er den diametralt modsatte af den traditionelle, opstår og vinder frem, især blandt unge, fx *lapset* i betydningen 'lurvet, sjusket' og *imødegå* i betydningen 'bifalde'. Disse betydninger kan imidlertid markeres på en måde, der imødekommer kommissoriets krav om, at det deskriptive princip skal holdes i hævd. For nu at tage ordet *godt* i betydningen 'lidt mindre end', et eksempel, der efterhånden går på krykker:

godt adv.

(...)

8 i stor mængde, udstrækning el. grad [godt med NGT]; typisk: ~ *og grundigt*, ~ *med penge* se også → **god**⁽²⁾ □ »*Motorbølle!*« råbte hun. »*Sådan en fræk motorbølle!*« Hun var rigtig godt sur, var hun

• lidt mere end = over; typisk: ~ *og vel* □ *der .. er godt et par år imellem dem. Helle er 30 år og Henrik er 33*

• lidt mindre end (især unge) = under □ *Københavns Kommune regner med at indkalde cirka 25.000 kvinder om året – godt 100 om dagen*

• omtrent; cirka (især unge)

• tilstrækkelig el. i tilstrækkelig grad = nok; typisk: *så er det ~* □ – *Så er det godt, sagde Lisbeth og sendte Sigge et par bistre øjne.*

Markeringen »især unge« ved betydningerne 'lidt mindre end' og 'cirka' er en neutral beskrivelse, der ikke tager stilling til, om brugen er god eller dårlig, rigtig eller forkert. Men det er langt fra altid, at en betydningsudvikling er entydigt generationsbestemt.

obligat/obligatorisk

Tag fx ordet *obligat* i betydning 1:

obligat adj.

1 som sædvanligvis indgår i en given sammenhæng = sædvanlig, traditionel □ *den obligate tak for det storartede måltid [var] velformuleret.*

2 (musik) selvstændigt fremtrædende, ofte med solistisk præg om instrumentalstemme □ *Bachs sonate i Es-dur [for fløjte] med obligat cembalo kom til at handle om tonens .. skønhed og strømmende egalitet.*

Korpus viser, at *obligatorisk* kan bruges i samme betydning som *obligat* 1; men her var redaktørerne uenige om, hvor-

vidt denne brug af *obligatorisk* skulle markeres. Formentlig er det også her et spørgsmål om alder: Jo ældre man er, desto større afsky. På den anden side er der ikke tale om så klart generations-sprog som i eksemplerne med pendul-ord. En person, der studser over *lapset* i den unge betydning, vil ikke nødvendigvis studse over *obligatorisk* med samme betydning som *obligat* = 'sædvanlig, traditionel'. En umarkeret beskrivelse var måske en løsning, men den ville forholde brugeren den oplysning, at han kan risikere at vække anstød ved at bruge ordet i den nævnte betydning, så vi valgte følgende forsigtige markering ved *obligatorisk* i betydning 2:

obligatorisk adj.

1 som man er forpligtet el. tvunget til = påbudt mods.: valgfri, frivillig; typisk: ~ *fag*, ~ *lægeundersøgelse*, ~ *registrering* □ *Fjernelsen af den obligatoriske latin-prøve for visse studieretninger er forkert.*

2 (denne brug regnes af nogle for UKORREKT) = → **obligat**⁽¹⁾ □ [*læreren*] *kommer altid .. for sent til timen medbringende sin obligatoriske kaffekop.*

Kan *crescendo* betyde 'højdepunkt'?

Et eksempel, hvor redaktøren virkelig kan komme i tvivl, er *crescendo* i betydningen 'højdepunkt' i stedet for 'stigning':

crescendo adv.

1 (musik) med gradvis stigende lydstyrke mods.: *descrescendo*, *diminuendo*

• som sb. itk. gradvis stigende lydstyrke □ *Det havde revet og buldret og braget i natmørket, som skulle jorden gå under i et vældigt crescendo.*

2 kun som sb. itk. højdepunkt i et forløb (denne brug regnes af nogle for UKORREKT) =

kulmination □ *Smerten voksede fra time til time og nåede snart et crescendo.*

Af de fire eksempler, korpus har på *crescendo* i betydningen 'højdepunkt', stammer de tre fra skriftsprog produceret af en sportsjournalist og to anerkendte forfattere. Vi har også et indsendt belæg på den substantiviske brug i spORDhundebasen. Interessant nok definerer informanten ordet i betydning 1 (»voksende, især om lydstyrke«), men bringer, tilsyneladende uden at tænke over det, et eksempel på betydning 2 (taget fra en roman fra 1991): *de klirrende lyde steg til et larmende crescendo, når døren til køkkenet gik op.*

En drøftelse på et redaktionsmøde afslørede da også uenighed om, hvorvidt betydning 2 skulle markeres med en advarsel. Sandsynligheden for, at *crescendo* i betydning 2 giver knas på linjen, er nok ikke forfærdelig stor, og det var da også de fire redaktører, der indbilder sig at være sagkyndige udi musik, der hørte støjen. Da vi ikke har flertalsdiktatur på redaktionen (vi er 10 redaktører), blev vi til sidst enige om, at brugeren var bedst vejledt med den forsigtige advarsel: »regnes af nogle for UKORREKT«.

Det betyder ikke, at vi ikke er os bevidst, at den form for vejledning kan være farlig. Vi kan nemlig risikere, at *crescendo* i betydningen 'højdepunkt' pludselig breder sig som en steppebrand og udrydder den oprindelige, i hvert fald i almensproget. Sker det, har vi uden at ville det manet et gammelt sprogrigtighedsspørgsmål op af jorden:

»klimaks betyder i virkeligheden stigning!«

Ordet *crescendos* betydningsudvikling leder uvilkaarlig tanken hen på en af sprogrigtighedsdebattens gamle krigs-

heste: *klimaks*, som nogle med djævelens vold og magt har villet have til kun at betyde 'stigning', som det gør på oldgræsk, i stedet for 'højdepunkt, kulmination', som det længe har gjort på godt dansk.

Der er 73 forekomster af *klimaks* i korpus, og blandt dem er der kun ét eksempel på den gamle betydning. Sjovt nok stammer det ikke fra en pensioneret dansklærer, men en gymnasieelev, der i 1991 gør sig lystig over en klassekammerat, der giver *halvfilosofiske svar der nærmest udtrækkes i en lang kedelig klimaks*, når læreren spørger ham om noget.

DDO's redaktører kunne naturligvis ikke drømme om at markere betydningen 'højdepunkt' med »regnes af nogle for UKORREKT«, da kun forsvindende få i dag vil føle sig stødt af den. Faktisk virker den oprindelige betydning i dag så kunstig, at den kun kommer med, hvis den viser sig at have været nogenlunde udbredt tidligt i perioden, og så skal den markeres med »nu sjælden«. Redaktør Svend Eegholm-Pedersen oplyser, at *Supplement til Ordbog over det Danske Sprogs* seddelsamling dokumenterer, at betydningen 'højdepunkt' vinder frem fra 1920'erne, men da de, der har opbygget ODS-Supplementets seddelsamling, naturligt nok har været mest opmærksomme på, hvad der engang var den nye betydning, er det svært at afgøre, om betydningen 'stigning' har virket forældet allerede omkring 1950. Gid der havde været resurser til at opbygge et korpus for hele DDO's periode!

Fejl i citater

En af de helt store fordele ved korpus er, at man slipper for besværet med kartotekskort. Med elektronikkens hjælp kan man lynhurtigt skaffe en række belæg og indsætte et egnet citat i artiklen. Men

der opstår problemer, når der er fejl i citaterne. Man skulle tro, at man så bare kunne vælge ét uden fejl, men dén går langt fra altid. Laver man fx lister med belæg på forskellige musikinstrumenter, kan mange af eksemplerne være intetsigende og uegnede til at eksemplificere en brug (af typen: *Hugo Rasmussen, bas*). Det hænder, at der ud af flere hundrede forekomster kun er 3-4 citatmodne eksempler. Endnu værre er man naturligvis stillet, når der er tale om ord med få forekomster.

Hvad skal regnes for fejl?

Som nævnt er det de færreste, der behersker den ortografiske norm i detaljer. Det sker, at de elektroniske ordlister kun eller næsten kun har forkerte eller uofficielle former af et ord, som man vil belægge med et citat. Det var bl.a. på baggrund af dét faktum, at beslutningen om at medtage uofficielle former i DDO blev truffet.

Fx er der kun én forekomst af ordet *vokalise*. Med én skaldet korpusforekomst bør man afholde sig fra at tage stilling til, om den uofficielle form *vocalise* i det aktuelle citat er udbredt; her må man rette den på stedet:

vokalise sb.

sang der synges på en vokal □ *den tekstløse vocalise* [læs: vokalise] var det nummer i Eva Hess Thaysens program, der lykkedes bedst.

Anderledes stiller sagen sig, når korpus dokumenterer, at en strengt taget ulovlig form er udbredt. Så kan det være uhensigtsmæssigt at skulle rette den. Da vi i forvejen ikke har for meget plads at rutte med, må vi tit redigere citaterne ved at udelade og indsætte led, og hvis der foruden udeladelsesprikker og tilføjelsesparenteser også står et »[læs:]« midt i det hele, risikerer man, at citatet

drukner i støj. Tag fx *polonæse*, der udelukkende forekommer i den uofficielle form *polonaise*:

polonæse sb. (uofficiel, men meget alm. stavemåde: *polonaise*)

selskabsdans i livlig tredelt takt med energisk rytme bruges ofte ved indmarcher og processioner □ *Kom så børn, 1-2-3 og rundt i en polonaise*

• musikstykke med rytme som dansen polonæse □ [*han*] *satte sig hen og spillede en polonaise af Chopin.*

Her slipper vi for to støjende rettelser, da vi allerede i begyndelsen af artiklen gør opmærksom på, at citaternes stavemåde er almindelig.

I det store og hele forsøger vi at tøjle den indre dansklærer, når vi vælger citater. Det klør ellers i fingrene, hver gang vi støder på de systematiske unoder, der skæmmer moderne dansk, fx den bevidstløse brug af apostrof foran *s* i genitiv og de evindelige umotiverede bindestreger i sammensætninger (jf. *latin-prøve* i citatet til *obligatorisk* i betydning 1). Det sidste er endda at foretrække frem for fejlagtig særskrivning, som efterhånden er blevet en hel epidemi. Hvis den slags forsyndelser mod retskrivningsnormen var tilstrækkelige til at diskvalificere et citat, ville DDO mangle sprogbrugseksempler på alt for mange ord og betydninger. Redaktørerne kunne ganske vist vælge at rette stiltiende, sådan som vi gør ved indlysende skrivefejl, men så kommer vi på kollisionskurs med kravet om autenticitet i sprogbrugseksemplerne og nærmer os betænkeligt det redaktionelle citat, dvs. et citat, som redaktøren selv finder på. Og en løsning med konsekvente rettelser både støjer og fylder for meget. Konklusion: De omtalte unoder slipper for påtale – medmindre de ligefrem fo-

rekommer i opslagsordet, som i *anden-violin*:

andenviolin sb.

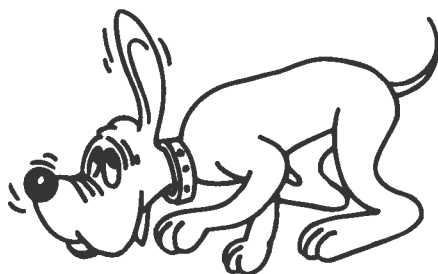
den akkompagnerende af to violinstemmer som regel dybere end første violin.

spille andenviolin ofø være i en underordnet position i forhold til andre mods.: spille første violin □ *På arbejde har du fået en konkurrent, og du må finde dig i at spille anden-violin* [læs: *andenviolin*] *en gang imellem.*

Lad det være understreget her til sidst, hvis nogen skulle være kommet i tvivl, at vi er lykkelige for vores store tekstkorpus, som helt sikkert vil gavne den nye ordbogs sprogbeskrivelse. Men kom ikke og sig, at det er blevet let at lave anstændige ordbøger!

*Henrik Andersson,
f. 1959,
cand.mag.*

*Siden 1991 ansat som redaktør ved
Den Danske Ordbog,
der udgives af Det
Danske Sprog- og Litteraturselskab.*

SPORDHUND®

Den Danske Ordbog har stor glæde af et frivilligt korps af meddelere, kaldet »spORDhunde«, som leverer sproglige iagttagelser til ordbogen. Man kan stadig melde sig som spORDhund ved at skrive til redaktionen på adressen:

Den Danske Ordbog
Københavns Universitet
Njalsgade 80
2300 København S

Herefter får man tilsendt en vejledning i at registrere sproglige iagttagelser, og eventuelle bidrag honoreres med en spORDhunde-T-shirt — og æren ikke at forglemme!

Mål & Mæle

ISSN 0106-567X

*Redaktion: Carsten Elbro,
Erik Hansen, Ole Togeby.*

Grafik: Hanne Simone

Ekspedition og tryk:

Elbro-Tryk

Håndværkervej 10

Postbox 3072, 6710 Esbjerg V

Giro 747-3494

Telefon 75 15 43 60

Mål & Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er kr. 148,00 pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil retter man også henvendelse om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål & Mæle sendes til: Mål & Mæle, Pernille Frost, Københavns Universitet, Njalsgade 80, 2300 København S.

Ind/ud eller op/ned?

Denne artikel handler om hvorfor vi på dansk siger at vi putter noget *ned* i *postkassen* eller tager noget *op* af *skuffen*. Altså om brugen af *ned* og *op*.

Umiddelbart ser det jo ganske uproblematisk, ja ligefrem uinteressant ud. For at få øje på det interessante skal man, som i så mange andre tilfælde, have kontakt med udlændinge der slås med at lære dansk. For de fleste udlændinge er det nemlig det naturlige at putte ting *ind* i *postkassen* og tage dem *ud af skuffen*: *into the mailbox, out of the drawer – in den Briefkasten hinein, aus der Schublade heraus*.

Lukkede og åbne rum

En bevægelse fra et lukket til et mere åbent rum hedder på dansk *ud*: *ud af huset, ud i haven, ud på gaden, ud på landet*. En bevægelse den modsatte vej, altså fra et mere åbent til et mere lukket rum, hedder *ind*: *ind til byen, ind i haven, ind i huset*. Det er let nok, og det svarer til tysk, engelsk og andre europæiske sprog (figur 1).

Figur 1. Ud og ind.

En bevægelse bort fra jorden hedder *op*: *op på bordet, op på taget, op til månen*. Og omvendt, en bevægelse mod jorden hedder *ned*: *ned ad trappen, ned på gaden, ned til Jensens på anden sal* (figur 2).

Figur 2. Op og ned.

Men hvad nu hvis vi har en bevægelse fra et mere åbent rum til et mere lukket og denne bevægelse går nedad? Skal det så være *ind* eller *ned*? Der kan argumenteres godt for begge muligheder, men på dansk skal det være *ned*: *ned i lommen, ned i vandet, ned i skuffen*. Og tilsvarende når det går den anden vej: *op* er stærkere end *ud*: *op af lommen, op af vandet, op fra dybet*. Altså: *op/ned* vinder altid over *ind/ud* (figur 3).

Figur 3. Op og ned.

En tilsvarende regel gælder når det drejer sig, ikke om bevægelse, men om tilstand: man har hænderne *nede* i lommen, der er en flue *nede* i suppen, og den cykel der blev smidt i vandet i går, den er nu *oppe* igen.

På tysk, engelsk og fransk er det *ind/ud* der vinder over *op/ned*. At putte noget i lommen hedder på engelsk *put something into one's pocket*, og går det den modsatte vej, hedder det *take som-*

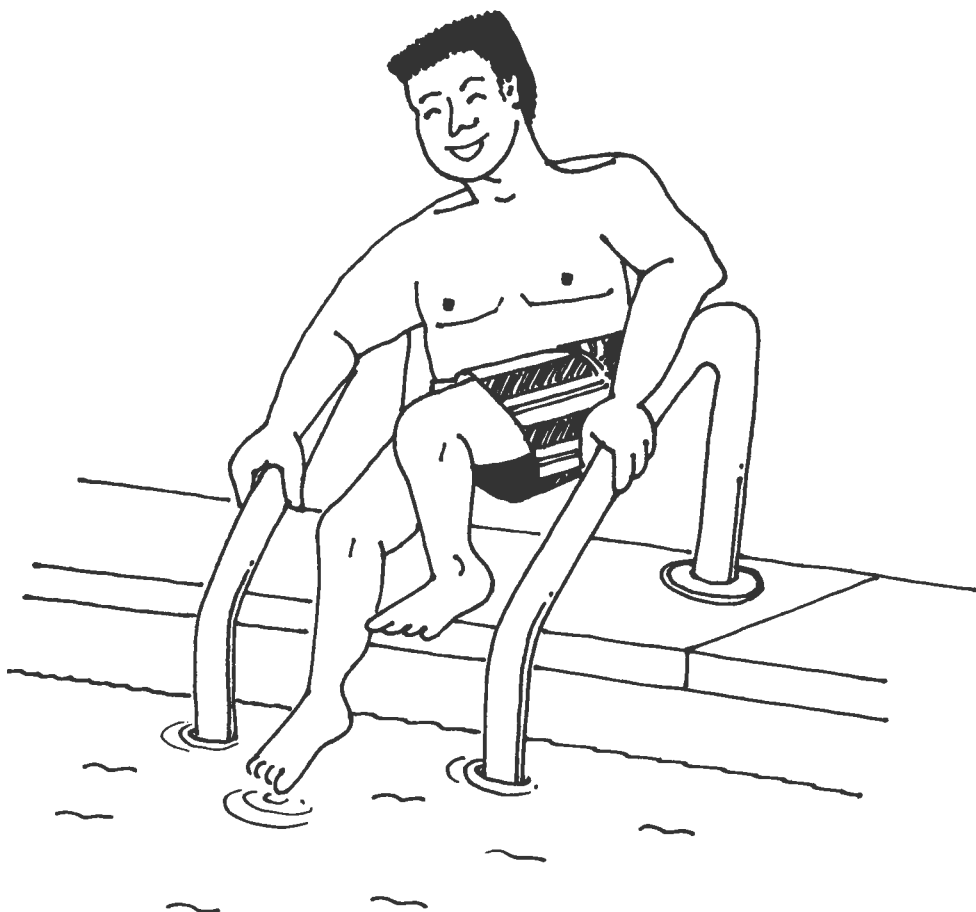
thing out of one's pocket. På tysk hedder det *in einen Sack hinein*, når man lægger noget ned i en sæk; og når man tager det op igen, hedder det *aus dem Sack heraus*. At gå i vandet hedder på fransk *entrer dans l'eau*, og når man går op, hedder det *sortir de l'eau*.

Tolkning af virkeligheden

Den danske regel for *ind/ud* er her formuleret ved hjælp af begrebet »rum«. Dette skal naturligvis ikke altid tages helt bogstaveligt, men der er ingen tvivl om at vi bruger forestillingen om en art

rum når vi fortolker den fysiske virkelighed der omgiver os.

Man siger *inde i hovedstaden*, men *ude i provinsen*, og heri ligger at en storby opleves som et rum, mens resten af landet er det åbne eller det mere åbne. Man vil også normalt sige *inde i det indre København*, men *ude i Rødovre* eller *ude i forstadskommunerne*. Randområderne opfattes som mere åbne end det centrale. Man siger *ude i køkkenet* hvis man sidder i dagligstuen. Køkkenet er et randområde, på kanten af det åbne udendørs areal. Men står man i ha-

Figur 4. Ned i vandet, into the water.

ven, hedder det *inde i køkkenet*, for set fra den fri luft er køkkenet tydeligt et lukket rum.

»Skal vi ikke tage en tur ud i skoven?« siger vi når vi befinder os i byen eller hjemmet og ser på skoven som den frie, åbne natur. Men går vi rundt i mark og enge, siger vi: »Skal vi ikke gå en tur ind i skoven?« – for nu anskues skoven som det mere lukkede rum.

Bader man i et svømmebassin, går man *ned i vandet* (figur 4) og senere går man *op af vandet* (figur 5). Her lægger man naturligt nok vægt på den lodrette bevægelse. Men bader man fra stranden går man som regel *ud i vandet* og bagefter går man *ind på stranden*. Her betones lige så naturligt den vandrette bevægelse, og havet ses som det store åbne rum, mens stranden er det mindre, mere overskuelige rum.

En skandinavisk specialitet

Reglen for *ind/ud* og *op/ned* følges også af de andre skandinaviske sprog, men ellers er alle øvrige europæiske sprog vistnok enige om at man *går ind i vandet* og senere *ud af vandet*, man graver en skat *ind i jorden*, og man graver gulerødderne *ud af jorden*, man lægger æbler *ind i en skål*, og når man skal spise dem, må man tage dem *ud af skålen*.

Udlændige som lærer dansk, undrer sig over mange ting i vort sprog. Men dette at vi lægger noget *ned i en sæk* og senere henter det *op af sækken*, det er liggodt det mærkeligste og mest utrolige.

Erik Hansen, f. 1931
professor i dansk sprog
Københavns Universitet

Figur 5. *Op af vandet, out of the water.*

Sproglig smidighed

Enhver forandring i sproget er for så vidt en fejl, som den strider mod gældende regler.

Men en forandring, der jo kun kan opstå på den måde, at en finder på den, og andre efterligner den, kan falde ind under forskellige værdigrader: Den kan være frugtbar og tilføre sproget en mulighed for berigelse, den kan være lige-gyldig, den kan være uden mening, nok pudsigt, men uden livskraft, og den gjorte fejl går ud af sproget igen så ubemærket, som den kom ind, måske lige opsnappet af en samler.

Af de tre klasser tager jeg den sidste først. Der stod en kone for disken i en pålægsforretning og skulde købe spegepølse, det var før krigen, da man kunde få for så lidt som femten øre, og da konen nogen tid havde set på den unge pige, der skar pølse af, spurte hun: »Hvor meget pølse er dèr for?« Den unge pige hørte næppe sprogfejlen, og jeg antager, at også flere af læserne skal tænke sig om, inden de får fat i den, og hun svarede: »Femten øre.« Fejlen var morsom, men uden sproglig værdi, den viser, hvordan folk kan snakke, når de er trætte, og en husmoder kan nok være træt ved sekstiden. Jeg formoder, at hvis hun her var blevet stillet overfor ordet *skydeskivning*, så havde hun taget imod det uden indvending. Den, der har lyst, kan forsøge sig med skydeskivning overfor sine medmennesker.

Den anden gruppe af forandringer betegnede jeg som ligegyldig. Da folk for et par hundrede år siden begyndte at sige: »Er det mig?« da var det en fejl, det stred mod en ældgammel regel.

Jeppes siger da også i baronens seng: »Er det jeg, eller er det ikke jeg?« Det, vi nu siger: »Er det mig?« kan næppe kaldes en forbedring, det er ikke mere klart eller kort end det oprindelige, og vi har her ikke noget fremskridt at pege på overfor svenskerne, der har holdt fast ved det gamle: »År det jag?«

En ligeløbende, men sikkert senere forandring er endnu ikke blevet fæstnet, skønt den går igen i alt barnesprog: »Han er ældre end mig, han er lige så gammel som mig.« Man kan ikke billige denne fejl, den er urimelig og kan føre til misforståelse, selv om jeg ikke for alvor vil gøre følgende ordskifte gældende imod den. En ung pige siger: »Kan De spise mere end mig?« Og den unge mand svarer: »Når jeg har spist Dem, tror jeg ikke, jeg kan spise mere.« Meget almindeligt hører man børn sige: »Mig og Peter (eller Peter og mig) har været ude at lege.« Derimod er det rigtig dansk, hvor besynderligt det end lyder: »Han er mig, og han er ham.« Det er sagt om et gruppebillede, hvor en dreng ikke straks kunde kende sig selv og en kammerat fra hinanden, og påvisningen af, hvem der var hvem, fik da ovenstående form.

Inden jeg går over til den frugtbare sprogfejl, vil jeg omtale et andet tilfælde, der spiller en stor rolle i gammelt og nyt sprog, her er eksemplet: »Det var ham, som Petersen var gift med hans søster.« Folket kan nemlig ikke sige: *ham, hvis søster* –, det er bogsprog, men man kan klare sig sådan: *Det var ham, Petersen var gift med en søster til*, og det er jo godt dansk.

Hør ellers, hvad gamle Peder Låle siger: *Den er snart snydd, der næsen er ave* (ave svarer til af, som nu ude svarer til ud). Det skulde vel hedde: *hvis næse er ave*, eller: *på hvem næsen er ave*. Svarende til eksemplet ovenfor vilde mange nu sige: *Den er snart snydt, som næsen er af*.

I mange tilfælde kan folket dog ikke lide henførende sætninger, f.eks.: *Derovre bor en mand, han hedder Lund* – altså ikke: *En mand, der hedder Lund*. Og her er barnesprog: *En torpedo, det er sådan en indretning, den lægger man under et skib*, ikke: *som man lægger*. – Og her er en sætning, som noget ligger udenfor det henførende, men ellers er taget lige fra gaden: *Det er fandens, så mange mennesker, jeg møder, der er ikke en eneste af dem, der kender mig*. Det var en sømand, der talte. På bogsproget vilde det hedde: *Det er fandens, at af alle de mennesker, jeg møder, er der ikke en eneste* o.s.v.

Men det sker også, at talesproget her går en meget knudret vej. Et eksempel fra barnesprog: *Véd du, hvor mange kyllinger vi har en høne, der har?* – Denne knude er ikke helt let at analysere. Den minder om Wessels henrivende sætningsknude fra »Kærlighed uden Strømper«, hvor Johan siger, idet han ser sin Grete igen: *Hvor ser jeg glad igen de mange yndigheder, som den må være blind, der ej kan se hos eder*. Og fra gaden har jeg en nogenlunde tilsvarende knude: *Ja, det er den slags ting, som man må være en ren idiot, hvis man ikke kan forstå dem*. – Det sidste »dem« gør hele sætningen mere klar, men også mere ukorrekt. I reglen er det som sagt mere den enkle end den kunstige vej, sproget søger.

En betydningsfuld og frugtbar forandring i sproget frembringer man derved, at man vender om på ordstillingen. Det er jo altid sådan, at talesproget udvikler

visse faste regler for ordstilling, og gør man her brud på en regel, vil man altid vække opmærksomhed, og det kan være af betydning i det øjeblik, man vil sige noget, der ligger særlig vægt på. Forandring i ordstillingen sker næsten altid bevidst, hvad der vil sige det samme, som at den mere hører hjemme i bogsprog end i talt sprog. I sagaerne med deres bevidste stilkunst og i vore gamle ordsprog, der meget efterligner sagastilen, vil man finde mange tilfælde af virkningsfuld omflytning af ordene: *Træt og tung er skjaldens tunge*. – Fra ordsprogene: *Bar er broderløs bag* (det er: 'broderløs mand har sin ryg udækket'). Og det fortsættes i senere tiders digtning: *Gul er den falskes kind. Grøn er vårens hæk. Langt har jeg rejst, og meget har jeg set*.

Men i talesproget vilde alt dette være for kunstigt, det vil sige skabagtigt, da det danske sind nu engang kræver jævnt sprog til hverdagsbrug. Men lad os se, hvad talesproget kan gå med til af ordflytning: *Godt var det, at du kom; galt gik det alligevel til sidst; rent vil jeg ha' det; fint skal det være, men skidt er det alligevel. Krop skal der til*. Det sidste er vel nærmest en ordsproglig vending. Vi siger ellers: *Der skal tid til, penge til*. Det lyder altfor patetisk at sige: *Gammel er jeg, og meget har jeg oplevet*; men når visse små biord føjes til, går den omvendte ordstilling glat: *Så gammel er han da ikke; meget har jeg nu ikke hørt; så langt har jeg aldrig været; grøn kan man nu ikke kalde den farve; kedelig er han aldrig*. Man kan også til-lade sig denne eftertrykkelige omvendning: *Giftes vilde de nu*; men lettere går det dog med en nægtelse: *Giftede mig med hende, tør jeg ikke; ligefrem forære dem bort, vilde jeg dog ikke*.

Heraf synes det, at man kan udlede den regel, at en nægtelse berører et ud-sagn sin patos, og der er vist også noget

om det; måske må vi dog gøre en delvis undtagelse med ordet aldrig: *Aldrig skal du høre om mig, at* – det er afgjort patos, men daglig tale er dog denne vending: *Aldrig har jeg hørt noget lignende*. – Altså skal man i bekræftende tale holde måde med omvendt ordstilling. Dog kan der ikke indvendes noget mod følgende kraftige omvending: *Grine gjorde du minsandten*. – Et andet tilfælde på omvendt ordstilling, der var godt oldnordisk, er følgende: *Og er han nu ude af sagaen*. – Men på moderne dansk forretningsprog er det kun latterligt: *Og skal det altid være vor forretning magtpåliggende, at* –. Den blomstrede for tredive år siden og kan nu passende have blomstret af. Jeg véd, der er ikke mere tilladt på Københavns købmandsskole.

Omvendt ordstilling er i visse sætninger det almindelige. Vi siger mest: *Det véd jeg ikke*, – men man hører nu også: *Jeg véd det ikke*. – Som den sjældnere vending føles dette sidste af den talende som mere udsøgt. I andre tilfælde er kun den ene form mulig: *Det må du ikke, det tør jeg ikke, det skal du ikke*. Også altid: *Det siger du ikke* – men i en anden mening og lidt længere: *Du siger det ikke til din moder, vel?* – Her er vi inde på to betydninger, og det kommer også klart frem i følgende eksempel: *Det kan jeg ikke*. – Derimod: *Du kan det ikke* – underforstået: *din lektie*.

Hvad der viser et sprogs smidighed, er bl.a. dets evne til at skifte ordstilling, sådan at ord flyttes langt fra hinanden, skønt de formelt hører nøje sammen. Et eksempel vil vise det. Sætningen: *Det er ikke nemt at tale med ham*, – er, om jeg så må sige, normal, den kan ordret overføres til mere gammeldags sprog som tysk, slavisk eller latin. Det næste er, at vi skiller to nøje sammenhørende ord: *Ham er det ikke nemt at tale med*. – En sådan adskillelse af *med* og *ham* er

umulig på næsten alle andre sprog. Det sidste trin er endelig dette: *Han er ikke nem at tale med*. De to ord *han* og *med* hører stadig sammen, men nu kun for tanken, det formelle bånd er helt løsnet, her kan af sprog, jeg kender, kun det engelske gøre det samme. I dansk og engelsk har smidighed, eller om man hellere vil sige: grammatisk løshed, nået en høj udvikling.

Men dansk går videre, det skal vi nu se lidt på med eksempler fra talesproget, hvorom en og anden sagtens vil forsikre, at det kan man virkelig ikke sige. De fleste vil dog næppe føle sig stødt over dette: *Den sag har jeg ligget og tænkt på hele natten*. – Den går dog ikke på tysk, dér må det hedde: *Jeg har ligget og tænkt på den sag*. – I det første tilfælde føles det, som om den sag er genstand både for *ligge* og *tænke*. Men jeg går videre. Det falder mange naturligt at vende ordstillingen om i dette tilfælde: *Jeg véd ikke, hvor Petersen er*, – sådan at vi får: *Petersen véd jeg ikke, hvor er*. – Ja, men hvad skal vi sige, når vi sætter stedordet ind for *Petersen*? Skal det være: *Ham véd jeg ikke, hvor er* – eller måske: *Han véd jeg ikke, hvor er*. – Jeg selv har kun hørt det første. Det ukorrekte ligger i, at »ham« er grundord til »er«, men tillige føles som genstand for »véd«. Men er følgende også galt: *Ham er der mange, der ikke kender*. – Forsvarligt er da sikkert dette tilfælde af kvindesprog: *Den gør vi foreløbig ikke andet ved end hælde vand på*. – Man kan nok være i tvivl om dette: *Ham bliver jeg lidt og snakker med*. – Derimod er vi længere ude i sådan en vending: *Hende venter jeg ikke vil komme igen*, – den svarer nærmest til det ovenfor nævnte: *Ham véd jeg ikke, hvor er*.

Vanskelighed opstår egentlig kun, når vi bruger et ord, der har to former, som *han* og *ham* o.s.v. Der er jo ikke noget i vejen for at sige: *Hvem tror du, det*

er, der kommer? Petersen tror jeg ikke vil komme igen. – Men for kvinder og børn især er det ikke svært at gøre springet over i den mere dristige og mindre korrekte analogi: *Ham tror jeg ikke, det er, der kommer.*

Der er ikke på dansk noget mærkeligt ved denne sætning: *Det bord har vi ingen steder at stille*, – men den kan ikke oversættes, i andre sprog må det hedde: *Vi har ingen steder, hvor vi kan stille det bord*, eller: *At stille det bord*. Fra kvindesprog er følgende dristige omvendning: *Ham bestilte vi ikke andet end at drille fra morgen til aften*. – Den har stået i en skolestil og blev som vel rimeligt er, ikke godkendt. Jeg har selv som dansklærer været ude for samme slags, de har altid interesseret mig, men jeg har også altid sluttet med en advarsel: Skriv det ikke til eksamen.

Fra en mand har jeg følgende snurrede snoning: *Hvad er det nu, han har en søn, der hedder?* – Men kvinderne, som her går langt foran, skal slutte mine eksempler. Her er et meget impulsivt udbrud fra en ung pige: *Der er mange mænd, som jeg hellere vilde sidde gammel jomfru i al evighed end giftes med*. – Når her skal begyndes med mange mænd, ser jeg ikke, hvordan tanken skulde udtrykkes anderledes, når det skal være kort. Overraskende er også følgende svar fra en husmoder på et spørgsmål om, hvor en blomst skulde stilles: *Den kan du trække bordet ud på gulvet og sætte op på*.

Det er så let at sige sprogfejl, i virkeligheden er de fejl, der forekommer i talesproget, næsten altid udsprunget af en vis logik, de er ikke tit tilfældige eller uden mening, og de hænger gerne sammen med en eller anden retning i sprogets udvikling. Der er i grunden flere virkelige fejl i skriftsproget, urigtige anvendelser af ord, gale vendinger og urimelig brug af fremmedord, alt sammen

noget, der intet har med sprogets liv og udvikling at gøre.

Knud Hjørtø (1869-1931) var forfatter og har skrevet en lang række romaner og noveller. Som ung studerede han nogle år på Københavns Universitet, hvor Otto Jespersen vakte hans interesse for sprog. Det blev til fire bøger om sprog: korte stykker med iagttagelser fra hverdagens dansk. Hjørtø er ingen stor analytiker, men en meget fin sprogiagttager – hvad man også ser på replikkerne i hans romaner.

Det stykke vi bringer i dette nr. af Mål & Mæle, er fra samlingen »Sprogets luner« (1927).

En *sætningsknode*, som Hjørtø skriver om i artiklen, er det grammatiske fænomen at et led fra en bisætning flyttes helt op i sætningsspidsen:

jeg tror ikke at Lise vil synes om *det*

det tror jeg ikke at Lise vil synes om.

Komma – en hjælp eller plage?

Det danske sprog »udmærker« sig frem for andre ved at have to forskellige sæt regler for hvordan man skal sætte kommaer. Begge systemer bliver justeret hver gang der udkommer en ny retskrivningsordbog, og i den der udkommer om nogle måneder, får de også nye navne: Grammatisk komma kommer til at hedde traditionelt komma, og pausekomma bliver til nyt komma. Sprog-nævnet siger ganske vist at nyt komma ikke bare er en ajourføring af pausekomma under et nyt navn, men det mener jeg nu godt man kan betragte det som. Da reglerne for nyt komma blev offentliggjort i 1993, hed det enhedskomma, og det var meningen at dette ene system skulle afløse begge de nuværende, men så vidt kommer det ikke i denne omgang.

Begge de nye navne er misvisende, og hensigten med denne artikel er dels at afværge en ny majonæsekrig, dels at gøre op med danskernes irrationelle, småmasochistiske forhold til deres eget skriftsprog. Jeg har sat pausekomma efter de nuværende regler i Retskrivningsordbogens §§ 53–57. Det skal ikke være nogen hemmelighed at hele min sympati er på pausekommaets side, og det er mit lønlige håb at artiklen vil få den mere opvakte del af befolkningen til at indse fordelene ved dette system.

Hvordan er reglerne?

Jeg vil først beskrive de væsentligste forskelle mellem de to nuværende danske systemer og sammenligne med nyt komma. I de kursiverede eksempler i

dette afsnit er der – i modsætning til resten af artiklen – sat nyt komma.

- To hovedsætninger skal ved grammatisk komma altid adskilles med komma medmindre de er adskilt med et andet tegn; det gælder også imperativer. Ved pausekomma kan man sætte komma for at markere at to hovedsætninger er selvstændige, eller udelade det for at markere at de udgør en betydningsmæssig helhed; det gælder også imperativer. Ved nyt komma adskilles indikativiske hovedsætninger altid ligesom ved grammatisk komma, mens det er valgfrit at sætte komma mellem imperativer ligesom ved pausekomma: *Vinden peb, og tordenen rullede. Hent lige kosten(,) og fej gulvet.*
- Foran bisætninger sættes der altid komma ved grammatisk komma. Ved pausekomma sættes der komma foran parentetiske bisætninger, men ikke foran definerende bisætninger. Nyt komma er her identisk med pausekomma. *Min eneste bror, som hedder Finn, bor i Århus. Min søster som hedder Karin, bor ligesom mine to andre søstre i Fredericia.* Kommaet kan dog – ved alle tre systemer – udelades mellem to underordnede bisætninger der er indbyrdes sideordnede, og hvor subjunktionen der knytter dem til den fælles hovedsætning, kun er eksplicit til stede i den ene: *Jeg så sidst min bror da hans yngste søn blev navngivet (,) og hele familien stimlede sammen.*

- Efter bisætninger skal der som hovedregel altid sættes komma bortset fra den ovennævnte undtagelse. Ved pausekomma og nyt komma udelader man dog kommaet hvis bisætningen følges af en ny ikke-parentetisk bisætning der er underordnet den første osv.: *Jeg mener at det er bedst man sætter pausekomma*. Desuden kan man ved pausekomma udelade kommaet efter meget korte definierende bisætninger. (Reglerne foreskriver ikke nogen fast grænse, men jeg plejer selv at sætte den ved fem ord.) Denne undtagelse er der ikke i grammatisk komma og nyt komma: *Det jeg mener, er at det er overflødigt med et komma her*.
- Efter meget lange ikke-sætningsformede led i sætningens begyndelse kan man ved pausekomma sætte et komma for tydelighedens skyld. Denne mulighed har man ikke ved grammatisk komma, og man får den heller ikke ved nyt komma. *For at kunne finde ud af de mange og komplicerede regler for grammatisk komma skal man studere Retskrivningsordbogen grundigt*.
- Ved opremsninger skal der ved alle tre systemer sættes komma hvor der kunne have stået men ikke står *og, eller* og lign. Dette gælder også konstruktioner med *dels, dels; nogle, andre* osv. Der er imidlertid forskel ved opremsning af imperativer: Ved grammatisk komma skal der også komma foran *og* mellem de to sidste led. Det skal der ikke ved pausekomma, mens det er valgfrit ved nyt komma: *Spis, drik(,) og vær glad*.
- Der skal altid komma foran *men* ved grammatisk komma. Ved pausekomma kan man udelade det for at

markere samhörighed, men den mulighed har man ikke ved nyt komma: *Han er streng, men retfærdig*.

Jeg mener ikke at nyt komma i enhver henseende er en forbedring, og især synes jeg at to af de ovenstående punkter er en direkte forringelse: dels at man ikke længere må udelade kommaet efter meget korte bisætninger, dels at man – som en rent pavlovsk reaktion – partout skal sætte komma foran *men*. Hermed mister man den fleksibilitet i skriftsprog der sætter brugere af pausekomma i stand til at udtrykke deres mening mere klart og præcist end brugere af grammatisk komma.

Fleksibelt eller upræcist

Det er en udbredt opfattelse at pausekommaet er upræcist mens der er faste og utvetydige regler for grammatisk komma. Hvis man imidlertid åbner Retskrivningsordbogen og sammenligner reglerne for de to systemer, vil man konstatere at det i virkeligheden forholder sig omvendt. Det er i denne forbindelse vigtigt at skelne mellem den fleksibilitet der er en hjælp i praktisk brug, og den usikkerhed der ikke er til nogen hjælp men blot skyldes manglende mulighed for at formulere præcise regler.

Der er i det foregående afsnit vist nogle punkter hvor der altid skal komma ved grammatisk komma mens man både kan sætte og udelade kommaet ved pausekomma: mellem to hovedsætninger, mellem to imperativer (som også er en slags hovedsætninger), mellem hoved- og bisætning og foran *men*. Desuden er det ved pausekomma tilladt at markere afslutningen på lange ikke-sætningsformede led med et komma, hvilket er forbudt ved grammatisk komma.

Det skyldes ikke at reglerne for pausekomma er upræcise. I samtlige til-

fælde hvor man både kan sætte og udelade kommaet, er det tværtimod en fast regel at man gør det for at vise læseren hvilke dele af sætningen der hører sammen eller ej. Som vi så i eksemplet med min bror, som hedder Finn, og min søster som hedder Karin, er man således i stand til at vise forskellen mellem parentetiske og definerende tilføjelser, hvilket ikke er muligt med grammatisk komma.

Omvendt er der også tilfælde hvor det ved grammatisk komma er valgfrit om og hvor man vil sætte komma, mens det ikke er valgfrit ved pausekomma, og her skyldes det netop at reglerne er upræcise.

En bisætnings forbinderfelt er som bekendt inddelt i fire pladser, hvoraf alle kan men ingen skal være udfyldt:

- 1 konjunktion
- 2 adverbialled
- 3 præposition
- 4 subjunktion

Jeg har skrevet denne artikel for at få folk til at sætte pausekomma og¹ ikke² for³ at⁴ de skal sætte grammatisk komma.

Ved grammatisk komma sætter man principielt altid et komma foran den første udfyldte plads i forbinderfeltet, og hvis ingen af pladserne er udfyldt, sættes kommaet foran det første ord der så står i bisætningen. Ud fra denne faste regel vil brugere af grammatisk komma ved en simpel grammatisk analyse af helsætningen altid kunne finde frem til præcis hvor kommaet skal sættes – hvis blot teorien også holder stik i praksis.

Men det gør den ikke. I Retskrivningsordbogens regler for grammatisk komma er der sammenlagt over 2 sider med lutter eksempler hvor der enten er

flere lige gode muligheder for hvor bisætningen begynder, eller hvor det semantiske indhold alene er afgørende for (og afhængigt af) kommaets placering.

Der er det morsomme ved subjunktioner at de ikke behøver være eksplicit til stede for at udøve deres indflydelse på bisætningens syntaks: *Jeg tror de fleste ikke er klar over det.*

Her skal man lægge mærke til adverbiet *ikke*, som er rykket hen foran finitet *er* fra sin normale plads efter det. Hvis vi ser bort fra relativsætninger, er det kun subjunktioner der kan flytte adverbier rundt på denne måde, og derfor må der nødvendigvis også være en subjunktion i forbinderfeltet selv om man ikke kan se den. Sådan en usynlig subjunktion, der ikke er eksplicit til stede men alligevel »er inde« og påvirker syntaksen, kaldes blandt de indviede en nul-subjunktion.

Hvis adverbialledet i forbinderfeltet er en tidsbetegnelse som f.eks. *en aften*, *hver gang*, eller *sidst*, og hvis ingen af de andre pladser er udfyldt og der ikke er noget adverbium som *ikke* i bisætningen til at markere tilstedeværelsen af en nul-subjunktion – så bliver det påstand mod påstand om det er forbinderfeltets adverbialled eller nulsubjunktionen der indleder bisætningen. Hvis det er nulsubjunktionen, begynder forbinderfeltet først efter adverbialledet, som så i stedet er underled til et led i den umiddelbart overordnede hoved- eller bisætning.

Det er måske ikke alle der finder det her lige indlysende og fascinerende, men det hører altså med til lektien hvis man vil lære at sætte grammatisk komma korrekt.

De følgende tre par eksempler har jeg taget fra Retskrivningsordbogens § 47 (2). Der er sat grammatisk komma, og jeg har selv indsat en nul-subjunktion, markeret med (Ø), og understreget det

led som adverbialledet i/før forbinder-feltet er underled til:

Vi ordnede det hele en aften, (Ø) fjernsynet var itu.

Vi ordnede det hele, en aften (Ø) fjernsynet var itu.

Er der forskel på sidst, (Ø) det skete, og så nu?

Er der forskel på, sidst (Ø) det skete, og så nu?

En morgen, (Ø) vi havde sovet længe, var ilden gået ud.

En morgen (Ø) vi havde sovet længe, var ilden gået ud.

Som de ovenstående eksempler viser, kan der i nogle tilfælde – trods en dybsindig og tidskrævende grammatisk analyse – være to forskellige men lige gode meninger om hvor kommaet skal placeres. I andre tilfælde er det – trods en lige så dybsindig og tidskrævende grammatisk analyse – ikke muligt at danne sig nogen som helst mening om sagen; her er det alene tekstens semantiske indhold der bestemmer hvor et grammatisk komma skal placeres:

Han blev meget ivrig, efter at du måtte gå.

Han blev meget ivrig efter, at du skulle gå.

Han ringede, lige mens de holdt møde.

Han ringede lige, mens de holdt møde.

Man bør formulere sig utvetydigt, således at der ikke opstår tvivl.

Man bør formulere sig således, at der ikke opstår tvivl.

Desuden er der nogle faste vendinger

som af nogle men ikke alle betragtes som bisætninger. Som der står i Ret-skrivningsordbogens § 47 (3), beror det på noget så ugrammatisk som »den enkeltes skøn« om man vil sætte komma eller ej (eller om man synes andre burde gøre det).

Takket være Ole er der atter lys i entréen.

Fanden tage mig om jeg vil sætte komma her.

Gud ske lov har vi også pausekommaet.

Som tidligere nævnt bør man ikke sætte grammatisk komma.

I de tre første eksempler er vendingerne hele sætninger hvor det finitte verbum står i konjunktiv, og det er derfor helt korrekt at adskille dem fra resten af sætningen med et grammatisk komma.

Imidlertid er det kun de færreste danskere der er klar over at vi har konjunktiv i dansk, og mange forveksler den derfor med indikativ og tror at vendingen er en ellipse hvor finitet er udeladt, f.eks. **Fanden (skal) tage mig ...* Dette er kun tilfældet i det sidste eksempel: *Som (jeg) tidligere (har) nævnt ...*

Den slags ellipser og konjunktiviske sætninger bliver med tiden til faste vendinger, og der er ikke enighed om hvorvidt de stadig skal betragtes som sætninger, der skal adskilles med komma, eller som adverbialled, der ikke skal.

Disse muligheder for tvivl, unøjagtigheder og misforståelser slipper man for ved at bruge pausekomma; så skal der nemlig slet ikke sættes komma i nogen af de nævnte tilfælde, basta.

Tilhængere af grammatisk komma kan her indvende at hvis man sætter – og derfor undlader – pausekomma i det

ovenstående eksempel med ham der (lige) ringede (lige) mens de andre holdt møde, så kan man læseren ikke se den forskel som et grammatisk komma udtrykker.

Imidlertid bør man i dette såvel som alle andre tilfælde absolut undgå at lade sætningens mening være afhængig af kommaets placering: Dels laver alle mennesker trykfejl, dels afslører brugere af grammatisk komma som regel en ofte næsten total uvidenhed om selv de mest elementære regler for tegnsætning, dels er læserne – som vi snart skal se – ved grammatisk komma tilbøjelige til at ignorere kommaerne uanset hvor vigtige de måtte være for tekstens mening, og uanset om de er placeret korrekt eller ej. I stedet bør man formulere sætningen så meningen fremgår utvetydigt af ordlyden og ikke er afhængig af et enkelt komma, som folk nok ikke lægger mærke til alligevel.

Hvordan fungerer det i praksis?

De beskrevne forskelle mellem reglerne for de to nuværende danske kommasytemer giver sig selvfølgelig også udslag i deres praktiske anvendelse og anvendelighed. Derfor følger nu en beskrivelse af systemernes væsentligste fordele og ulemper.

Grammatisk komma sættes efter en rent mekanisk, grammatisk analyse af teksten, helt uden forbindelse med det semantiske indhold, og læseren kan ikke bruge kommaerne til noget som helst ud over at kontrollere om den der har skrevet teksten behersker denne teknik (hvad der som regel ikke er nogen af dem der gør). Pausekomma sætter man for at markere hvilke dele af teksten der hører sammen eller ej, og kommaerne hjælper læseren til at opfatte tekstens mening korrekt. Som Magister Stygotius engang skrev i *Information*: »Der findes to principper for kommatering.

Den ene er i enhver henseende fornuftig, praktisk og logisk. Det andet er det der bruges.«

Vi er nogle ganske få der behersker begge systemer men af forskellige grunde foretrækker at holde os til det ene. De allerfleste behersker ingen af dem og hutler sig igennem tilværelsen med varierende, mere eller mindre mislykkede blandinger af dem begge to. Grammatisk komma forudsætter et indgående kendskab til grammatik, men da danskerne nærer en indædt modvilje mod at lære grammatik, har en del af dem i stedet tilegnet sig et par tommelfingerregler:

De fleste har i skolen lært at sætte komma efter kryds og bolle-metoden: Man sætter et kryds under hvert subjekt og en bolle under hvert finit verbum, og når man har to af hver, sætter man et komma et eller andet sted imellem dem. Det kan imidlertid let gå galt hvis to verber har fælles subjekt og der er indsat en bisætning mellem verberne: *Hr. Jensen ser at hr. Nielsen drikker en pil-sner og tager fru Jensen på brysterne.*

Efter kryds og bolle-metoden skal der kun være komma efter *ser*, da der jo kun er to subjekter og dermed kun to sætninger; og set fra et grammatisk synspunkt er der ingen som helst grund til at sætte komma andre steder. Derfor ser man jævnligt sætninger skåret over denne læst, som jeg kalder »dansker-komma«: Der står et overflødigt komma foran bisætningen og adskiller den fra den hovedsætning den hører sammen med, og der mangler et nødvendigt komma efter bisætningen til at adskille den fra den hovedsætning den *ikke* hører sammen med.

Ved pausekomma tænker man ikke så meget på hvilket ord der er subjekt for hvilket verbum, som på hvem der rager på hvis kone (hvad både læseren og hr.

Jensen vel også synes er mere interessant), og dét markerer man ved – eventuelt – at sætte et komma efter *pilsner*.

Mange synes at selv kryds og bolle-metoden er alt for kompliceret og teknisk, og i stedet har de vænnet sig til altid at sætte komma foran *at*, *der* og *som*. Det er en meget udbredt metode, den er nem at lære og man kan da også klare sig med den et langt stykke hen ad vejen. Den giver ganske vist fejl i omtrent halvdelen af samtlige tilfælde, både hvor der skulle og hvor der ikke skulle være komma, men det er der som regel ikke nogen der lægger mærke til, og så gør det jo ikke så meget. De mest almindelige fejl er følgende:

- At indleder på dansk både bisætnin-ger og infinitiver: *Man ser ofte at folk kommer til at sætte komma det forkerte sted*. Ved grammatisk komma skal der komma foran det første *at*, men ikke foran det andet. Ved pausekomma og nyt komma skal der slet ingen kommaer være i denne sætning, og så er man jo ude over dét problem.
- Hvis man altid sætter komma foran *der*, kommer man uvægerligt også til at sætte idiotkomma (det hedder det virkelig): **Jeg ved ikke hvor mange, der kan sætte komma korrekt*. Et grammatisk komma skal stå foran *hvor*, for det er dét der indleder bisætningen. Når man alligevel ofte ser folk sætte komma foran *der*, skyldes det antageligt at de blander sætningen sammen med en lignende konstruktion som *Der er ikke ret mange der kan sætte komma korrekt*, hvor bisætningen begynder efter *mange*. Ved pausekomma og nyt komma skal der intet komma være i nogen af disse to eksempler.

- Hvis man altid sætter komma foran *som*, glemmer man let at også dette ord kan indlede andet end bisætnin-ger: *Hr. Nielsen, som taler tysk som en indfødt, kan klare det så let som at klø sig i nakken*. Ved begge de nu-værende og det nye kommasystem skal der kun komma foran det første *som* og efter *indfødt*.

Hensyn til læseren

Ingen af de beskrevne fejl er alvorlige forbrydelser mod menneskeheden, men det er vitterligt mere besværligt at forstå meningen med en tekst hvor der er sat grammatisk komma (selv hvis det for en gangs skyld er gjort korrekt), end én hvor der er sat pausekomma.

Det skyldes den måde hjernen arbejder på når man læser. Man skelner mellem korttids- og langtidshukommelse. Når man læser en tekst, opfatter og fortolker man én sætning ad gangen med korttidshukommelsens RAM, og derefter gemmer man meningen med sætningen på langtidshukommelsens hard-disk.

Lad os tage et eksempel (hvor jeg for at tydeliggøre princippet helt har udeladt tegnsætningen): **Hvis Nielsen skriver at det er bedst man sætter pausekomma bør vi gøre som han anbefaler*. Hvor er det mest hensigtsmæssigt at sætte komma her?

Man skal huske at læseren ikke ved på forhånd hvad man prøver at meddele; det må han selv finde ud af efterhånden som han får læst teksten.

Man læser altid ét ord ad gangen fra venstre mod højre, og for bedre at kunne forstå meningen danner man sig – bevidst eller ubevidst – en hypotese om hvilken konstruktion det hidtil læste kommer til at indgå i. Når man har læst det første ord, *Hvis*, formoder man således at der må komme en betingelses-konstruktion bestående af to led: dels

betingelsen, der er indledt med subjunktionen *Hvis*, dels konsekvensen, der – måske, måske ikke – bliver indledt med adverbiet *så*.

Andet og tredje ord, *Nielsen skriver*, passer naturligt ind i hypotesen, men ved det fjerde ord, *at*, må man lave en hjælpehypotese. En subjunktion kan jo normalt ikke stå alene uden et underled efter sig. Betingelsen må derfor bestå af en hovedsætning, som vi lige har læst, og en bisætning, der er indledt med *at*; og først derefter kommer konsekvensen.

De tre følgende ord, *det er bedst*, følger sig let og smertefrit ind i denne sammenhæng, og det samme gør den tredje ledsætning, *man sætter pausekomma*.

Men så går der koks i systemet. De to følgende ord, *bør vi*, passer ikke ind i den række af ord man lige har læst. Man skal nu først regne ud at problemet skyldes at man har passeret grænsen mellem betingelsen og konsekvensen, så finde frem til præcis hvor grænsen ligger og sortere de overflødige ord fra, og endelig skal man sammenfatte meningen med hele betingelsen tilbage til den første subjunktion, *Hvis*. Først derefter kan man gå videre med konsekvensen.

Her ligger hunden begravet: Grammatisk komma viser ikke afgrænsningen mellem betingelse og konsekvens, men deler hele konstruktionen i fem dele uden på nogen måde at markere hvad der hører sammen eller ej. Man kan jo ikke se på et komma om det har større betydning end andre kommaer i samme sætning. Oven i købet vænner grammatisk komma læserne til automatisk at ignorere kommaerne, dels fordi de fleste af dem overhovedet ikke tjener noget praktisk formål, dels fordi de ofte står forkert alligevel. Derfor vil man under læsningen »snuble« ind i den næste ledsætning før man har fattet meningen

med den første. Grammatisk komma gør altså kun skade og ingen gavn.

Pausekomma vil derimod kun dele konstruktionen i dens naturlige hovedgrupper (betingelse og konsekvens), og frem for alt vil det vise læseren at og hvor der er en afbrydelse i rækkefølgen. Det står altså kun hvor det tjener et praktisk formål, nemlig at hjælpe læseren med at forstå meningen med teksten.

Konklusion

Hermed er vi nået frem til sagens kerne: Skal kommaer være en hjælp eller en plage? Hvilket system skal man foretrække? Efter min mening bør man frem for alt lægge sig på sinde hvad der står i den første sætning i Retskrivningsordbogens § 40: »Tegnsætning skal lette forståelsen af skrevne tekster.« Alene dét burde være tilstrækkeligt til at få »tyskerkommaet« smidt samme vej som substantivernes store begyndelsesbogstaver.

Grammatisk komma er et nyttilkommet, udenlandsk system; det er svært at finde ud af, hvad også kun nogle ganske få kan; selv om reglerne for det er komplicerede og fylder næsten dobbelt så meget i Retskrivningsordbogen som dem for pausekomma, er de mere upræcise end disse; trods de mange undtagelser har det færre udtryksmuligheder end pausekomma; selv når det er sat uden fejl, hvad man næsten aldrig ser, er det i mange tilfælde direkte misvisende; og det gør det under alle omstændigheder mere besværligt at læse og forstå teksten.

Pausekomma er det oprindelige danske system; det er nemt at finde ud af; det har faste og logiske regler med kun få undtagelser; det giver flere udtryksmuligheder end grammatisk komma; det viser hvilke dele af teksten der hører sammen eller ej; og det gør det

dermed nemmere at læse og forstå teksten.

Desværre har synspunkter der er baseret på saglige og rationelle argumenter, trange kår i Danmark. Som Immanuel Kant skrev, er det jo så bekvemt at være umyndig, og danskerne vil nødtigt bruge deres sunde fornuft hvis de i stedet kan slå sig selv og andre oven i hovedet med en regel, hvor tåbelig den end måtte være.

Sapere aude! fristes man til at istemme. *Habe den Mut, dich deines Verstandes zu bedienen!*

Jeg ville selv have foretrukket at grammatisk komma blev afskaffet med det samme. Det gør lige så lidt gavn som de stumme h'er, og i betragtning af hvor lidt interesse dets brugere plejer at vise for reglerne for det, kan de vel også være fløjtende ligeglade om reglerne bliver afskaffet eller ej.

Men når man tænker på hvilket ramaskrig et par fremmedords ganske naturlige og normale integrationsproces i sproget kunne udløse under »majonæsekrigen« i 1986, og at der tilsyneladende ikke er grænser for hvor irrationelt og uovervejede politikernes opportunisme kan få dem til at handle – så må jeg indrømme at Sprognævnets mere forsigtige strategi har større udsigt til at lykkes: I første omgang nøjes man med at tilpasse pausekommaet efter »grammatikernes« smag og (med rette) anbefale nyt komma frem for grammatisk komma, og først efter nogle års tilvænning vil man smide »tyskerkommaet« ud.

Nyt komma er da også, trods sine få ulemper, til at leve med for alle parter, og det bør derfor hilses velkommen som et skridt på vejen til vort sprogs befrielse fra denne nytteløse plage.

Sten Hedegård Nielsen
f. 1956
smed
korrespondent
stud. ED

I denne artikel bruges *konjunktion* om sideordningsbindeord, nemlig *og*, *men*, *eller*. Ved *subjunktion* forstås underordningsbindeord: *at*, *mens*, *når*, *fordi*, *hvis* o.a.

Facitliste til Sprogviden

1. Bogstavnavnene uden stød er *j, l, m, n* og *r*. Hvis de havde stød, ville *j* rime på *skod* (skod den cigaret!), *l* på *held*, *m* på *slem*, *n* på *vend*, og *r* ville rime på *vejr*. Bogstaverne *f, s, x* og *z* er også stødløse, men de har en struktur som ikke tillader stød.
2. *Å* står sidst i alfabetet, og *aa* skal efter de officielle regler placeres som *å*, uanset hvordan det udtales, altså til sidst. I øvrigt har *kraal* sideformen *krål* (rimer på *skål*).
3. Enten burde man sige
det er sydkysten der er mest udsat
eller
det er særlig sydkysten der er udsat
Fejlformuleringen kalder man *pleonasme*, dvs. 'overflødighed', 'dobbelt konfekt'.
4. *Indtil videre* betyder oprindelig 'et ubestemt stykke ind i fremtiden': *indtil videre begynder vi hver dag kl. 9*. Den nye betydning er 'indtil nu': *indtil videre er der ikke sket noget alvorligt*.
5. I ordbøgerne hedder det *en compliment*, men mange yngre danskere siger *et compliment*. Det kommer af at *compliment* ifølge ordbøgerne er det eneste fælleskønsord som ender på *-ment*. Der er næsten 100 andre der ender på *-ment*, og de er alle intetkøn: *et argument*, *et regelement*, *et establishment*. Undtagelser er kun *cement*, *konsument*, men disse ord adskiller sig fra de andre ved at betegne noget konkret.
6. Fordi de ikke kan stave i Odense. Det korrekte er naturligvis *Odense Bane-gårdscenter*.
7. b.

8. Indtil 1986 var der tre *l*'er i dette tyske låneord, til trods for at tyskerne kunne klare sig med to: *Stilleben*. I Retskrivningsordbogen fra 1986 er det ene *l* fornuftigvis strøget, så det korrekte blev og er *stilleben*. Nu indfører tyskerne imidlertid en stavemåde med tre *l*'er! Dette vil dog ikke få konsekvenser for ordets danske stavemåde.
9. b.
10. Ordet *kaviar* er kommet ind i dansk fra tysk, som igen har det fra fransk *caviar*. Det synes at være kommet til fransk fra italiensk *caviario*, der kommer af græsk *kaviarion*. Som stammer fra tyrkisk *khâviâr*, der sandsynligvis har sin oprindelse i et persisk ord!

Rettelse

Vi havde meget travlt da vi skulle have sidste nummer af 18. årgang ud. Vi nåede det før nytår, men det gik lidt for hurtigt, for der er hele to fejl i facitlisten til Sprogviden.

I spørgsmål 2 er der to ord som ikke indeholder det latinske *sonus*, nemlig, foruden *sæson*, *ræsonnere*. Dette ord går tilbage til latin *ratio* 'fornuft'. Derimod indeholder *resonnere*, som ikke er med i spørgsmålet, naturligvis *sonus*.

Finansiere (nr. 10) kan kun staves på én måde, nemlig sådan; derimod kan en *finansier* også staves *financier*.

Vi beklager!

Sprogviden

208

1. De fleste bogstavnavne udtales med stød: *a, b, c...* Nogle har imidlertid ikke stød, men kunne godt have det. Hvilke?
2. Står *aa* og *å* på samme plads i alfabetet? Hvor placerer man ord hvor *aa* udtales som *a*, fx *kraal, Saab, Aachen*?
3. Hvad kalder man sprogfejlen i følgende eksempel:
det er særlig sydkysten der er mest udsat
4. Forbindelsen *indtil videre* har øjensynlig fået ny betydning i de senere år. Hvad er den gamle, og hvad er den nye betydning?
5. Hedder det *en* eller *et komplement*?
6. Når *Københavns Hovedbanegård* skrives i to ord, hvorfor skrives *Odense Banegård Center* så i tre?
7. Hvad betyder *focus* på latin:
 - a. et sted hvor vigtige og voldsomme begivenheder sker
 - b. ildstedet i et hus
 - c. rituelt offerbål.
8. Hvor mange *l'er* er der på dansk i *stillaalllleben*?
9. Når man i gamle dage fik *udvisning*, hvad betød det da:
 - a. man blev smidt ud af skolen, afskediget eller landforvist
 - b. man fik anvist et område hvor man til eget brug gratis kunne hente brænde
 - c. man blev offentligt fremstillet som et moralsk forbillede for sine medborgere.
10. Fra hvilket sprog stammer fremmedordet *kaviar*?